

doi <https://doi.org/10.18485/bratstvo.2023.27.2>
УДК 82-3(497.11)

Рад примљен: 8. 9. 2023.

Рад прихваћен: 22. 9. 2023.

Оригинални научни рад

ШУМАДИЈА У НЕКИМ СТРАНИМ ПУТОПИСИМА 19. ВЕКА

Бројни путописци који су, током прве половине 19. века путовали, кроз или по Србији, објавили су више дела путописног и истраживачког карактера. Међу многим подацима и коментарима доста је и оних који се односе на огромно богатство у шумама у Србији и, посебно, на Шумадију као централни део Кнежевине. Најзначајнији међу познатим западноевропским путописцима су Ами Буе и Феликс Каниц. Обојица су спадали међу најзначајније научнике и путописце свога времена те се њихова дела увек користе са великом поузданошћу и поверењем. Њихови записи о Шумадији су драгоцени и занимљиви.

Прва половина 19. века донела је талас националних буђења и ослободилачких покрета који је, после западне Европе, захватио и европски део Османске Царевине. Слабљење Турске и бујање националних покрета понетих идејама о националном ослобођењу и уједињењу привукли су изузетну пажњу европских политичара и јавности и дипломатска или војна ангажовања великих сила. Преплитања и сукоби интереса великих сила у питању евентуалног распада који је био на виду и деобе Турске која се чинила логичном, наводили су многе појединце да, са најразличитијим мотивима, самостално или по задатку, крстаре Балканом. Током својих понекад кратких путовања, понекад вишегодишњих истраживања ови путници су често, писаном речју или цртежом, документовали оно што су видели, доживели и сазнали. Бројне публикације које су настајале као резултат таквих путовања представљане су европској читалачкој публици.

Приликом разматрања посета странаца Балкану па и Кнежевини Србији током 19. века, поред међународних и политичких околности требало би, свакако, имати у виду да су разлози колонијалне, експанзионистичке политике великих сила, пре свега, били засновани на потребама за новим, богатијим изворима сировина и освајањем нових, већих тржишта. И једно и друго тражила је индустрија која се експлозивно развијала. Отуда је, још од половине 18. века, у западној Европи веома порасло интересовање за научна путовања са геолошким истраживањима.¹ Таква истраживања била су потребна западноевропским капиталистима али су, и те како, одговарала и владама и привредној елити која се тек рађала у младим балканским државама. Стога су истраживачи овог усмерења били радо виђени и у Србији. У то време Србија је била у фази „биљке која се развија, доба детета које мало-помало баца своје погледе на свет око себе и почиње да везује с тим извесне појмове. А место из кога је дат први правац том буђењу у зачетку – седиште управе – мора, разуме се, бити од свега најпривлачније, ма колико да и планина и шуме, људи и њихови обичаји привлаче пажњу путника.“² Поред сабирања политичко-стратешких информација, истраживање природних богатстава Србије и њихова употреба постали су један од главних циљева путовања.

Међу онима који су путовали Балканом био је и немали број оних који су, у то време, путовали Србијом, њоме се истраживачки бавили и оставили или скромне белешке или обимна дела која могу допринети проучавањима или стварању слике целе Кнежевине Србије. Најзначајнији међу путницима, истраживачима – научницима који су се бавили Балканом и, наравно, Србијом прве половине и средине 19. века јесу: саксонски геолог Сигисмунд Хердер (Sigismund August Wolfgang Herder), генералштабни официр Ото Дубислав пл. Пирх (Otto Ferdinand Dubislav von Pirch), француски дипломата Боа ле Конт де Рињи (Bois-le-Comte de Rigny), Едмунд Спенсер (Edmund Spenser), британски путописац француског порекла Франсис Ерве (Francis Hervé), француски економиста Адолф-Жером Бланки (Adolphe-Jérôme Blanqui), лингвиста Сипријан Робер (Cyprien Robert), лекар и геолог Ами Буе (Ami Boué), дипломата и писац Дејвид Уркарт (David Urquhart), енглески официр и дипломата Ендру Арчибалд Пејтон (Andrew Archibald Paton), историчар и новинар Абдолоним Убисини (Jean-Henri-Abdolonyme Ubicini), песник, политичар и путник Алфонс де Ламартин (Alphonse de Lamartine) и, наравно, од

¹ Vaccari, E., „The organized traveller: scientific instructions for geological travels in Italy and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries“, In: *Four Centuries of Geological Travel: The Search for Knowledge on Foot, Bicycle, Sledge and Camel*, Ed. Wyse Jackson, London: The Geological Society, 2007, 7–17.

² Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*. Превео с немачког др Драгиша Мијужковић, Библиотека Баштина књ. 1, Београд: Просвета, 1983, 167.

почетка друге половине 19. века, археолог и велики научник Феликс Каниц (Felix Philipp Emanuel Kanitz).

Основну препреку путовањима кроз Србију током 19. века чинили су веома лоши путеви и превозна средства. Било је веома мало путева којима су могла проћи запрежна кола а пароброди који су се тек појављивали на рекама имали су само неколико zgodних места за пристајање на српској, десној обали Саве и Дунава. То је путовања чинило знатно тежим и споријим али и егзотичнијим. Кретања путевима који су једва заслуживали то име подразумевало је и пробијање кроз непрегледне и густе шуме. Међутим, колико год да су оне, с једне стране, представљале препреку путовањима чиниле су, с друге стране, и један од основних извора привредног богатства употребљивог у многим областима привредног развоја. Србија је и зато била интересантна странцима. Многи међу поменутих путницима неминовно су обраћали пажњу на шумовите пределе Србије који су, њеном централном делу, дали и име.

Један од првих иностраних путника Ото Дубислав пл. Пирх је, на пример, код Гроцке уочио да постоји „огромно богатство ове земље у шуми, која је ту лежала оборена и неупотребљена у маси.“³ На извору Млаве постојало је огромно богатство у шумама које су чобани уништавали или паљењем стабала за склоништа или пуштањем коза да брсте младу шуму. „Једна генерација дрвећа угушује и потискује другу.“ ... „Цела Србија је тако богата шумама да дрво нема никакве вредности.“⁴ У средишту Србије, у Шумадији, Рудничке планине су биле покривене храстовом шумом која је „природна тврђава земље“ у коју Турци нису смели да улазе.⁵

Богатство у храстовим и буковим шумама Србије омогућавало је њеним становницима да узгајају велики број свиња и да, продајом само три до четири комада, прехране породицу током године. Међутим, управо у овом природном богатству француски дипломата Боа-ле-Конт де Рињи је налазио узроке лењости Срба. Чак их ни ослобађање од Турака није навело да постану вреднији. Зато је било очекивано да државна управа предузме извесне мере у том правцу.⁶

Уронивши „у дивне горе и у океан српских шума“ које се „пружају на све стране у недоглед, остављајући места само за кривудање широког друма“, Алфонс де Ламартин је путовао шест дана од Ниша ка Београду. Обузет поетиком пејсажа, Ламартин је опажао „вековну хладовину“

³ О. пл. Пирх, *нав. дело*, 62.

⁴ О. Д. пл. Пирх, *нав. дело*, 105–106.

⁵ О. Д. пл. Пирх, *нав. дело*, 162–163, 167.

⁶ „Србија у години 1834. Писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији“, Приложио Ст/ојан/ Новаковић, *Споменик Српске краљевске академије XXIV (1894)* 20, 25.

испод „бескрајних редова неизмерних и високих букових стабала, устала-саног лишћа које се лелуја на ветру“ док су брдски и планински пролази били оивичени „столетним храстовима“. То су биле шуме „у којима клија један млад и слободан народ.“⁷ Велики значај шума у Србији за очување српског народа био је опеван и у српским песмама. Шуме су биле заклон Срба од турског непријатеља па су они, уверени да је сваки храст по један њихов ратни друг, проклињали кнеза Милоша Обреновића када је наредио да се сечом столетних стабала пробијају путеви. „У Србији су дрвеће и људи пријатељи.“⁸ Међутим, Ламартин не ламентира над судбином шума зато што је био уверен да ће крчење шума обезбедити велике површине обрадивог земљишта и неопходан грађевински материјал.⁹

Путујући од Јагодине ка Београду британски путописац Франсис Ерве је био импресиониран величином и густином шума у Србији. Будући да су биле бескрајне и да су се простирале докле год је око сезало, Ервеу и његовим пратиоцима се чинило да су ове шуме „као океан“. Храстова стабла нису била посебно висока али било је веома необично то што су честе и велике кише потпуно спирале земљу са „њиховог гигантског корења“ дајући им веома живописан изглед.¹⁰ Кнез Милош Обреновић је уложио велики труд да кроз такве шуме буду изграђени путеви. Али путеви су грађени тако што је посечено грање бацано преко оголеног корења што су чести пљускови упропашћавали па је постојала велика опасност да се ноге коња заглављују међу корењем и грањем. Зато су путеви били лоши и опасни и њима се могло путовати само уз највећу пажњу.¹¹

⁷ Алфонс де Ламартин, *Списи о Србима. Изводи из Ламартинових дела*, Приредила, превела и предговор написала Јелена Новаковић. Поговор Дејан Ристић, Београд: Утопија, 2006, 25, 27, 29, 113–114.

⁸ А. де Ламартин, *Нав. дело*, 31.

⁹ *Исто*, 33.

¹⁰ Francis Hervé, *A Residence in Greece and Turkey with Notes of the Journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, Vol. II, London: Whittaker & Co., 1837, 304–305. Уп: Франсис Ерве, *Цариградским друмом и бачком равницом, У: Балкански путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Матица српска, Нови Сад, 40.

¹¹ F. Hervé, *Нав. дело*, 305–306.

Илустрација: Франсис Ерве, Шума у Србији

Међу првим британским путницима био је Едмунд Спенсер који је, код Хасан-Пашине Паланке (Смедеревска Паланка), ушао у густе шуме џиновских храстова чије су гране чиниле свод од лишћа кроз који се светлост није могла пробити. Због дивљих животиња које је видео крај пута Спенсер је помислио да су „у некој Аркадији, где ниједан живи створ не може да буде повређен или увређен.“ Путујући ка Нишу видео је величанствене храстове чија су стабла имала по неколико метара у пречнику. Као Пирх, и Спенсер је забележио да у овим великим стаблима чобани ватром праве склоништа од кише. Занимљиво је његово размишљање: „Нисам могао да не помислим како је Турцима за време рата за српску независност недостајала способност предвиђања и стратегије, јер уместо што су спаљивали села и градове и убијали становништво, да су палили шуме и поубијали свиње, онемогућили би повлачење својих непријатеља и уништили би њихова средства за вођење рата. На тај начин, ма колико били храбри и предузимљиви, Срби не би могли да се одрже против тако надмоћне силе какву су Турци могли да поведу на њих; јер Србија, изузев шума и понеког кланца или висоравни, нема онај низ природних одбрамбених положаја.“¹² Управо у тим шумама и планинама, они храбри и предузимљиви Срби који су избегли покољ фебруара 1804. године, „решени да не чекају целатов јатаган“, нашли су уточиште и места

¹² Едмунд Спенсер, „Путовање капетана Спенсера кроз Србију 1850. године“, У: *Балкански путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица српска, 1993, 139–141, 144, 149.

где су се припремали за организовани отпор.¹³ „У оном средишњем делу Србије који се зове Шумадија, непрегледном пределу обраслом шумама“ подигнут је устанак 1804. године.¹⁴

У одбрамбеном смислу, Србија је имала веома повољан географски положај јер је, према Турској, са три стране била заштићена планинским ланцима док су је, са четврте, штитили токови Саве и Дунава. У унутрашњости није било лако прећи водене токове и дубоке јаруге којима је Србија била испресецана. У њеној средини била је Шумадија која је у својим непроходним шумама и на Руднику нудила уточиште становницима и онда када су свуда били поражени. Тако је Адолф Бланки тумачио положај Србије на почетку четрдесетих година 19. века.¹⁵ Источну ивицу Шумадије чинила је долина Велике Мораве која је Бланкија, док је њоме путовао, подсећала на најлепше енглеске вртове.¹⁶

Француски слависта Сипријен Робер је високо ценио значај шуме у историји српског народа. У великим храстовим шумама, Срби су гајили бројна крда свиња чијом продајом су обезбеђивали довољно средстава за живот и, повремено, довољно новца за ратне акције и куповину муниције. Робер је имао сасвим супротно тумачење од онога које је изнео Спенсер. Наиме, Робер је сматрао да су Турци, уместо да се боре са Србима, уништавали њихове свиње и шуме које су их храниле.¹⁷ Разматрајући флору и фауну Балкана, Робер је приметио да међу дрвећем нема оних воћњака који су уобичајени у Западној Европи али да има читавих шума од стабала трешања и шљива.¹⁸ Анализирајући одбрамбени положај Крагујевца у коме није било више од три стотине кућа, Робер је био уверен да се овај град, са само неколико околних брда, није могао ефикасно бранити. Међутим, његови становници су у планини Руднику, са густим шумама и јаругама, имали природну тврђаву недоступну непријатељу.¹⁹

Путујући од Београда ка Шапцу Ендру Пејтон је ишао друмом који је био „непрекидна алеја величанствених храстова – најплеменитија врста природне шумске архитектуре.“²⁰

¹³ Давид Уркарт, *Фрагмент из историје Србије*, 1843, Београд: Архив Србије 1989, 184.

¹⁴ А. де Ламаргин, *нав. дело*, 35.

¹⁵ М. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*, Paris W. Coqueberet, 1843, 83–84.

¹⁶ *Исто*, 114–115.

¹⁷ Сyprien Robert, *Les Slaves de Turquie. Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares. Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques*, Paris: L. Passard et Jules Labitlle, 1844, 30–31.

¹⁸ *Исто*, 34.

¹⁹ *Исто*, 214.

²⁰ Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија. Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, С енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад, Матица Српска 1996, 68.

У свом знаменитом делу о положају Кнежевине Србије у источном питању, Пољак, турски генерал и дипломата Лудвиг Бистроновски (Ludwik Szafraniec Bystrzowski) је дефинисао територију Шумадије – „земље покривене шумом“. Поделивши Србију на три целине Шумадију је објаснио као „централни део који обухвата шуме које се простиру између Мораве, притоке Дунава, и Колубаре која се улива у Саву.“²¹ Мада је боравио у Србији дипломатским поводом, Бистроновски није написао путопис те је дефинисање Шумадије у књизи која је више студија о одређеном међународном питању. Други путници на које су шуме, очигледно, остављале снажан утисак док су путовали кроз Србију и описивали је у својим делима, Шумадију, као географски појам, ретко су помињали. Разлог томе би се могао тражити, пре свега, у томе што је већина поменутих путника најчешће путовала само правцем који је водио од Београда до Ниша преко Хасан-Пашине Паланке, Јагодине и Алексинца, дакле источним ивицама Шумадије.

Међу онима који су се дуго задржавали у Србији и детаљно пручавали сваки њен део па међу њима, наравно, и Шумадију, прво место свакако припада једном од најзначајнијих пионира научних геолошких истраживања 19. века, Французу немачког порекла Амију Буеу.²² Аустријанац, рођен у Хамбургу, Ами Буе је завршио студије медицине у Единбургу али се, захваљујући утицају угледног шкотског геолога Роберта Џејмсона (Robert Jameson) потпуно посветио геологији.²³ Пропутовао је јужну Француску, Немачку, Аустрију и Италију. Био је један од пионира у организовању међународне сарадње у геолошким истраживањима. И сâм велики путник са огромним путничко-истраживачким искуством и знањима, један од оснивача Геолошког друштва Француске (*Société géologique de France*, 1830), Ами Буе је проширио чувено дело немачког минералога и геолога Карла Цезара фон Леонарда²⁴ тако што је дописа обимну главу „Прелиминарне припреме и упутства за путнике – геологе“. Буе је ту, у 14 поглавља, у виду инструкција, обухватио све фазе геолошких истраживања од анализирања доступних мапа и литературе до избора алата и инструмената (чекићи, бусола, клинометар, барометар, хигрометар, прибор за цртање), обезбеђивања одговарајућег одела, опреме за пењање и докумената. Препоручивао је одговарајуће понашање у различитим

²¹ Ludwik Szafraniec Bystrzowski, *Sur la Serbie: Dans ses rapports européens avec la question d'Orient*, Paris: Libraire d'Amyot, 1845, 27.

²² Ami Amédée Boué, Хамбург, 16. март 1794. – Беч, 21. новембар 1881.

²³ Резултате својих истраживања вулканских стена у Шкотској и на Хебридима објавио је у: *Essai géologique sur l'Ecosse* (1820).

²⁴ Karl Cäsar von Leonhard, *Agenda geognostica, Hilfsbuch für reisende Gebirgsforscher und Leitfaden zu Vorträgen über angewandte Geognosie*, Heidelberg 1838.

земљама, најбоље периоде године за геолошка путовања, саветовао како се прикупљају узорци, воде дневници, како бирају најбоља места за посматрање и тд.²⁵ Сматрао је, при томе, да је цртачки таленат веома користан за геолога – путника.²⁶ Дело *Водич за геолога – путника* било је резултат Буевих настојања да направи одређени кодекс активности и процедура које би геолози усвојили те је тако оно комплетно и детаљно упутство за геологе – истраживаче које је било веома драгоцено будући да је тада, тридесетих година деветнаестог века, геолог „постајао научна, академска и професионална фигура.“²⁷

Живећи у Паризу и Бечу, прикупљање грађе за своја дела почео је још 1828. године.²⁸ Три пута (1836, 1837. и 1838) путовао је по Балканском полуострву прикупљајући, уз помоћ својих сарадника из Француске и Моравске, материјал за потоња капитална дела енциклопедијског карактера. То су четворотомна *Европска Турска* и *Збирка итинерера Европске Турске* у две књиге. Мотиви њихових истраживања били су превасходно научни али је уз то, несумњиво, тренутак био добро изабран у време када су српски и грчки национални покрети и руско-турски ратови учинили да пажња Европе буде концентрисана на Оријент те је њихов посао као „отворено поље за истраживања природњака и научника“ био колико интересантан толико и користан. Тада је „судбина Турског царства веома зависила управо од тачног познавања његовог становништва и његових богатстава“. Буе је сматрао да су словенски народи у Турској који су својевремено веома дуго и те како утицали на савремено политичко обликовање Европе, будући покорени, сувише дуго били занемаривани и чак презирани. Првенствене намере Буеа и његових сарадника биле су да се баве само природном историјом – превасходно геологијом – али су се, судећи већ према дугом поднаслову Буеове *Европске Турске*, бавили и: географијом, демографијом, статистиком, народним обичајима, археологијом, историјом и политичким односима, привредом, пољопривредом, трговином, државном управом, црквом и свештенством и тако даље. Све то у намери да што боље представе Балкан европској публици.²⁹ Настојали су да објасне многе ствари али често нису могли

²⁵ Ami Boué, „Préparatifs et instructions préliminaires pour les voyages géologiques“, У: К. С. Léonhardt, *Guide du Géologue-Voyageur; sur le Modèle del' Agenda Geognostica*, Première volume, Paris: F. G. Levrault, 1835, 9–158.

²⁶ E. Vaccari, *нав. дело*, 14.

²⁷ *Исто*.

²⁸ Ami Boué, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire, et l'état politique de cet empire*, Tome premier, Paris: Arthus Bertrand 1840, VIII.

²⁹ *Исто*, Т. I, IX– X.

да нађу других разлога до „урођених и прорачунатих предрасуда.“³⁰ За разлику од очекивања оних који су их испратили, Буе и његови сарадници нису путовали само познатим туристичким путевима до Атине, Смирне, Константинопоља, Брусе или чак Рушчука, Софије или Београда,³¹ већ су пошли у унутрашњост *Европске Турске*, односно у мање градове, најлепше пределе и најдивљије планине и описали лепоте и богатства тог полуострва и његовог становништва. Дакле, желели су да отвореног срца приђу „озбиљном и добром Отоману, душевном Албанцу, лукавом Грку или препреденом Влаху, вредном Бугарину или ратоборном Србину, рустичном Босанцу или веселом Херцеговцу.“ Проучавали су све што би могло да интересује „географе, путнике или трговце.“³²

Објавивши своје четворотомно дело Буе се представио европској публици као један од најбољих познавалаца „политичких, друштвених и културних прилика међу разноврсним етничким и конфесионаним групама народа Балканског полуострва.“ Судајући према бројности проверених информација које његово дело даје оно представља својеврсну енциклопедију сабраних података о *Европској Турској*.³³ Темељно се припремајући за пут Буе је у Бечу учио српски језик од Вука Карацића те успео да касније преведе Вуков спис *Срби и Хрвати*.³⁴ Буе је гајио симпатије према тек ослобођеној Србији и српском народу у коме је, прикупљајући податке о „Србији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Старој Србији, северној Албанији, Македонији, па једним делом и о Бугарској,“ стекао пријатеље међу којима су најзнатнији били: Вук Стефановић Караџић, Сима Милутиновић Сарајлија, Димитрије Тирол, Јован Гавриловић, Георгије Бранковић и други. Захваљујући Вуковим препорукама кнез Милош Обреновић је, 1836. године, три пута примио Буеа. Исте године, у два наврата, Буе је путовао Шумадијом. Приликом трећег путовања по Србији 1838. године Буе је, такође, путовао Шумадијом.³⁵

Област централног Балкана Буе и његови сарадници поделили су на четири „масе“ са природним границама: „актуелна Србија“ то јест Кнежевина Србија, Горња Мезија (по приложеној карти област данашње југоисточне Србије), Македонија и Тесалија. Србија је, према овом

³⁰ Исто, Т. I, X.

³¹ Исто, Т. I, X.

³² Исто, Т. I, XII.

³³ Владимир Стојанчевић, Вуков пријатељ Ами Буе, у: *Исти, Виђени страници о Србији и Србима 19. и почетком 20. века*, Београд 1998, 30.

³⁴ Ami Boue, „Les Serbes et les Croates“, у: *Mémoires de la Société de géographie de Genève*, Tome IV (1864–1865), 54–62.

³⁵ В. Стојанчевић, „Вуков пријатељ А. Буе“, 34–43.

тумачењу, одвојена од осталих турских провинција трима планинским ланцима док се четврти протезао по средини Србије, тачно јужно од Београда. Пошавши од Београда чију узвисину је тумачио као наставак фрушкогорског горја, Буе из Београда види Врачар који се благим нагибом без шуме пружао ка Раковици и Белом Потоку у подножју Авале. Одатле читаву територију између Колубаре и Мораве па све до Крагујевца назива Шумадијом (*pays de bois*). Очигледно је да ју је скратио у јужном делу. Била је то непрекидна храстова шума „усред које се налазе плодне долине и крчевине створене људском руком“. Овај центални део Србије поредио је са пошумљеним деловима Ардена (Ardennes), Харца (Hartz) и, посебно, пределом између Каленберга (Kahlenberg) и Дорнбаха (Dornbach) у близини Беча. У окрузима који су захватили шумадијски простор наведени су: Ћупријски, Јагодински, Крагујевачки и Руднички а у њима Темнићка, Левачка, Лепеничка, Јасеничка и Гружанска кнежина. Планину Рудник (montagnes de Roudnik) Буеови истраживачи су посматрали као планински ланац у Шумадији између Крагујевца, Рудника, Мајдана, Бруснице и Гружанског басена. Тај ланац је, по Буеу, састављен од планина Космај, Буковик, Клечевица, Венчац и Сувобор. Уочио је да се овај ланац са севера благо и постепено уздиже ка југу где се, преко Рудника, наставља у Јастребац а на југоистоку спушта ка Морави код Пожаревца. Планина Рудник оивичена је водотоковима који, у неким деловима, представљају препреку а негде и пролаз ка највишим врховима Велики и Мали Штурац. Без оштрих ивица и врхова, ове планине су биле обрасле храстовим и буковим шумама. Јужно и југоисточно били су, веома шумовити, Котленик и Гледићке планине које су заокруживале басен око Крагујевца.³⁶ Било је тада више разлога егзистенцијалних, привредних, саобраћајних и војних да се увек и углавном тачно бележе и најмањи речни токови. Тако Буе уз планинске висове и брда поред Саве, Дунава, Колубаре, Западне (српске) и Велике Мораве помиње и: Топчидерку, Мало и Велико Дубоко, Грочанску реку, Црну Реку, Клисуру, Враћевшницу, Липовицу, Лепеницу, Гружу, Јасеницу, Белицу, Темнићку и Левачку реку и друге мање токове. Уз сваки од ових токова Буе је, у неколико речи, скретао пажњу на ширу или ужу долину и велику пошумљеност околине појединих река која је, као између токова Липовачке реке и Лепанице, прерастала у „огромне храстове шуме.“³⁷

Приликом разматрања геологије Балкана, Буе је, наравно, посветио извештај, али невелики простор и геолошком саставу планина у централној Србији апострофирајући Авалу и Рудник. Свакако ослањајући се на раније разматрање географских одлика Србије – овога пута без прецизирања да се

³⁶ А. Boué, *La Turquie d'Europe*, T. I, 107–109, 111–112.

³⁷ Исто, T. I, 109–114.

ради о Руднику – назвао га је шумадијском планином.³⁸ С тим у вези било је, наравно, и разматрање рудних богатстава при чему је Буе, користећи тек објављене податке Сигисмунда Хердера (1836) који је, на позив кнеза Милоша Обреновића, обавио истраживања главних рудних налазишта у Србији. Буе је приметио и то да на Авали и Руднику нема бакарне руде као у Мајданпеку али да се ту могу тражити сребро и гвожђе. Занимљиво је да потенцира трагове рударских делатности из периода аустријске окупације од 1718. до 1739. године када су вршена одређена геолошка истраживања али не помиње ни средњевековна српска ни каснија турска ископавања руде.³⁹

Несумњиво је да је Ами Буе био један од највећих европских геолога свога времена. Обим и студиозност његових геолошких разматрања у овој књизи нису само резултат његових знања већ и слика стања европске геологије као науке и геолошке истражености Балканског полуострва. Међутим, судећи према изнетим детаљима, разматрањима биљних врста на Балкану и *Каталогу неких биљака Европске Турске* које је уврстио у књигу, Буе је изузетну пажњу посвећивао и истраживању флоре Балканског полуострва. Занимљиво је да у детаљним разматрањима шумског богатства Балкана, у којима је нагласио да се у Србији налазе храстове шуме „*rag excellence*“ и да букових шума има у многим планинским пределима међу којима је и планина Штурац „у центру Србије“, топоним Шумадија није нашао своје место.⁴⁰

Док је већина путописаца само успутно бележила детаље небриге и непланског коришћења шума, Ами Буе је имао више критичких опаски на непланско искоришћавање „овог националног блага“. Свако је могао сећи шуму колико год је хтео, а призори када су пастири или странци секли најлепше примерке само зато да би наложили ватру били су веома чести. Шуме су паљене и да би се добило плодно тле. Нису били ретки случајеви да су по путевима лежала велика стабла која су ометала пролаз путника или да је оборени балван исечен само онолико колико је било довољно да прође коњаник. Овакве примере Буе је сретао на целом Балкану.⁴¹ У Кнежевини Србији, кнез Милош је наредио да се дрвеће поткреше а на неким местима шума је сечена и око путева. Ипак, није било ретко да су класе остављане на путевима. У томе и у често кривудавим путевима Буе је видео намерно остављене препреке продору Турака од Јагодине ка Крагујевцу као престоници Србије. У Србији – као и у Турској – путеви

³⁸ Исто, Т. I, 257–260.

³⁹ Исто, Т. I, 372–373; Т. III, 66.

⁴⁰ Исто, Т. I, 408–476. И овом приликом треба имати у виду да је Буе имао изванредан број веома стручних сарадника као и да је користио обимну релеванту литературу коју није увек педантно наводио што није било неуобичајено за време у коме је стварао своја дела.

⁴¹ Исто, Т. III, 12–13.

су били добри, сматрао је Буе. Ипак, требало је још много урадити да би били онакви какви су били у западној Европи. Јер, чим би пала прва киша, прашњави путеви су се претварали у непроходно блато.⁴²

У другом, двотомном делу *Итинерери Европске Турске* коју је, делио према географским целинама и путним правцима, у одељцима који су посвећени *Оријенталној Турској* и Србији од седам итинерера који су пресећали Кнежевину Буе је навео пет који су пролазили Шумадијом. Први је био итинерер који је, са севера, од Београда преко Крагујевца, Крушевца, Новог Пазара, Приштине и Скопља водио за Солун. Прелазећи преко Авале која је била прекривена храстовом шумом коју су „улепшавала“ стабла липе, јасена, крушке, лешника и трешње Буе је истакао да је то „права Шумадија“ која се простирала у Београдском, Смедеревском, Крагујевачком, Рудничком и Јагодинском округу. Свуда су пролазили кроз храстову шуму а куће и други објекти домаћинства били су у густим шљивицима.⁴³ Слично Сипријену Роберу, Буе је описао повољан одбрамбени положај Крагујевца који се налазио у долини међу брдима која су била покривена храстовим шумама. Детаљним подацима о Крагујевачком округу следи опис крагујевачке вароши. То је један од најопширнијих описа српских вароши. Централни део вароши, описује Буе, чини чаршија, односно, главна, широка, дуга и једина поплочана улица оивичена једносратним кућама у чијим приземљима су дућани. На једном крају чаршије биле су једна урушена џамија, једна кафана и мост преко Лепенице. На другом крају улица се рачвала у неколико мањих улица са приземним кућама и баштама. У чаршији су биле и зграде државних надлештава. У детаљном опису кнежевог конака Буе није пропустио да помене шест бронзаних топова које је кнез Милош добио на поклон од султана Махмуда. У близини су били: кнегињин конак, црква са дрвеним звоником, барутана и велика касарна. Крагујевац је, углавном, био сличан другим варошима у Србији којима су недостајале оне корисне ствари које су могле „послужити да хуманизују и цивилизују земљу“. С обзиром на то да Крагујевац није лежао на главним путевима а био је насељен само службеницима и сељацима, Буе је сматрао да је, више него у другим варошима, било потребно увести одређене мере које би га учиниле више европском вароши.⁴⁴

Док је разматрао војни значај Србије, Буе је, у *Европској Турској*, подвукао да Шумадија, са гребенима и шумама, са висовима Рудника, има изузетан положај који побеђеноме омогућава повлачење те да је Шумадија,

⁴² Исто, Т. III, 48–49.

⁴³ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, Tome premier, Vienne: L'Académie impériale des sciences, 1854, 164–169.

⁴⁴ Исто, Т. I, 169–174; А. Boué, *La Turquie d'Europe*, Т. II, 281.

с обзиром на централну позицију у Србији, врло повољна за окупљање и пружање отпора непријатељу који би се, било с које стране, приближавао. То се показало и 1813. када се кнез Милош повукао у своје Црнуће и 1815. када су се и његови саборци повукли пред турском опасношћу. Познавање оваквог положаја и могућности је, свакако утицало, закључује Буе, на кнез-Милоша да одлучи да остане у Србији у време када ју је Карађорђе напустио. Кнез Милош је у Шумадији видео могућност да тајно окупи своје следбенике и да, са више успеха, поново крене у ослобађање домовине.⁴⁵ Крагујевац је свој значај, такође, дуговао оближњим шумама али и повољном положају. Био је довољно удаљен од Београда, Јагодине и Крушевца тако да није могло бити изненадног напада. Тек када је наредио да се прокрчи пут од Јагодине до Крагујевца кнез Милош је олакшао саобраћај али и изложио Крагујевац турским нападима.⁴⁶

Други итинерер је са запада, од Сокола ишао преко Ваљева до Крагујевца,⁴⁷ трећи од Крагујевца до Ужица преко Рудника,⁴⁸ четврти од Крагујевца за Нови Пазар (где Буе прави у то време не тако необичну грешку и Пазар смешта у Босну) преко Карановца и Студенице⁴⁹ и пети од Ниша за Крагујевац преко Гургусовца (Књажевца), Бање и Јагодине.⁵⁰ Улазећи у Шумадију од Љига према Венчацу и даље А. Буе, код села Живковци, Трешњевица и Јаловик примећује да је то предео „веселих пашњака и брезових шумарака“.⁵¹ У истом делу где често наводи кроз какве пределе и шуме пролази, Буе је путујући по Шумадији истицао храстове шуме али је у „Гледићком басену“ од Јасенице до Жабара, приметио и „неплодне и непошумљене пределе“.⁵²

Будући да су били намењени путницима који долазе у Србију, описи ових путних праваца су знатно детаљнији него што су то описи у претходној Буеовој књизи. То су у ствари белешке путника који пажљиво уочава детаље прикупља их и систематизује да би били од помоћи свима онима који ће касније туда пролазити. Најважнији су топоними, односно називи села, заселака, река, брда и планинских висова. Дате су раздаљине између места и време потребно да се пређе одређени пут, наведен квалитет пута а за насеља број кућа и број становника.

⁴⁵ А. Boué, *La Turquie d'Europe*, Т. IV, 14; А. Boué, *Recueil d'itinéraires*, Т. II, 290–291.

⁴⁶ А. Boué, *La Turquie d'Europe*, Т. IV, 14.

⁴⁷ Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, Tome second, Vienne: L'Académie impériale des sciences, 1854, 278–288. О административној подели Кнежевине Србије и у: А. Boué, *La Turquie d'Europe*, Т. III, 203–208.

⁴⁸ А. Boué, *Recueil d'itinéraires*, Т. II, 289–294.

⁴⁹ Исто, Т. II, 295–305.

⁵⁰ Исто, Т. II, 316–325.

⁵¹ Исто, Т. II, 286.

⁵² Исто, Т. II, 289.

Разумевајући тешкоће путника у туђој земљи, Буе и његови сарадници се нису држали само задатог правца већ су објашњавали и раскрснице и могуће правце ка другим местима. Истовремено, значајно је и то што су указивали на места где се могао наћи одмор, под дрветом или у неком хану, или где се могао наћи неки белег, стена или дрво као путоказ. Поред набрајања насеља, река и брда дуж одређене руте, Буе је користио прилику и да, у најкраћим цртама, прикаже историјски значај или важније личности одређеног краја. Живост књизи о итинерерима даје повремено скретање читаочеве пажње на манастире, изглед вароши, косце на ливади, шљивике, одсутност жена пред странцима, на групу Цинцара који се греју око ватре, дрво са добром хладовином, или хан за преноћиште, на обед у манастиру Враћевшници... Све то је, понекад, обogaћено детаљима из историје и, често, устаничке делатности кнеза Милоша Обреновића.⁵³

Таквих детаља из шумадијских предела је пуно у поменутој књизи. Тога има у свих пет итинерера, који полазе из или се завршавају у Крагујевцу. Када се долази правцем преко Шаторње, Страгара, Блазнаве, Долње, преко Јасенице и Дивостина у Крагујевац према кнежевом конаку пут је био дуг и широк али пошто није био калдрмисан блатњав је када пада киша. Уз тај пут биле су приземне куће са двориштима и тек када се прилазило Конаку почињале су спратне куће које чинише Чаршију.⁵⁴ На пут од Крагујевца преко Рудника па до Ужица упутили су се 1836. године у пратњи секретара кнежевог Савета Илије Радичевића од кога су се опростили на Штурцу загрливши се „à la serbe“.⁵⁵ Полазно место за итинерер ка Новом Пазару био је, такође, кнежев конак у Крагујевцу док је ово место коначна тачка итинерера од Ниша до Крагујевца. „Долина Мораве са њеним дивним ливадама, њивама, њеним селима и рекама“ је, по Буевим утисцима, дијамант у српској круни коју чини „величанствени планински амфитеатар.“ Овом приликом Буе је размишљао и као геополитичар. Крагујевац је имао изузетан положај јер је био у центру Србије али ако би српски прваци (*vedettes serbes*) једном кренули ка Македонији и Албанији, могло би се, сматрао је Буе, размишљати о Карановцу или Крушевцу као седишту државе.⁵⁶

Срби су, пише Буе, насељавали Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору и делове Приштинског, Пећког и Призренског пашалука. Србија је у то време, цени Буе, имала око 900.000 становника међу којима је

⁵³ А. Boué, *Recueil d'itinéraires*, Т. II, 278 et passim. Историји Србије и њеног ослобођења Буе је посветио доста простора у четвртој књизи *Европске Турске: § 1. Histoire de Tzerni-George et du prince Milosch*. (А. Boué, *La Turquie d'Europe*, Т. IV, 255–363.

⁵⁴ А. Boué, *Recueil d'itinéraires*, Т. II, 287–288.

⁵⁵ *Исто*, Т. II, 289–292.

⁵⁶ *Исто*, Т. II, 295–305.

било свега 11-12.000 муслимана док су остали били православни (грчко) хришћани. Међу неколико већих градова (Београд, Смедерево, Ужице, Јагодина, Шабац, Ваљево) са 2.000 до 18.000 становника није убројао Крагујевац. Разумљиво је да Буе у читавом низу разматрања о народима, њиховим обичајима, одевању, храни, становању није користио Србију као географско-државну одредницу па ни Шумадију. Држао се утврђивања шта је српско, бугарско, грчко или турско. Ничега ту – бар за њега – није било што би било специфично за Шумадију. Па ипак, приликом анализирања религија на Балкану, међу значајним црквама и манастирима, који су упркос турском вандализму, преживели као веома значајни духовни центри српског народа, поред Лазарице, Жиче, Студенице и Манасије који су детаљније описани, више пута је поменут манастир Враћевшница. „Скривена у уској и шумовитој долиници планине Рудник“, на 4½ сата удаљен од Крагујевца, са само 5 монаха, налазила се црква манастира Враћевшнице, саграђена од камена 1365. године. Чини се да је Буе (или, можда, неко од његових сарадника) сâм посетио Враћевшницу јер даље наставља опис цркве примећујући да црква нема облик крста са ниском куполом. Свака страна је имала по четири прозора који су били дужи али ужи и изнад имали лукове. Свакако је било упечатљиво да је у манастиру била сахрањена мајка кнеза Милоша што је овога навело да обнови манастир.⁵⁷

Правећи приручнике за странце – будуће путнике Буе и његови сарадници су сматрали да је корисно и занимљиво да пажљиво преводе топониме. Уколико су, наравно, били преводиви. Тако је Врачар = *Vratschar, Sorcier*, Раковица = *lieu à écrevisses*; Бела Река = *rivière blanche* (ради се о Белом Поточу), Топчидер = *la vallée des canonniers*, речица Каменица = *pierreux*, река Despotovitza = *torrent du despot*, а село Srbernitza = *rivière d'argent* и, наравно, Шумадија = *le pays des bois*. Објашњења су понекад опширнија као, на пример за Карановац („du mot turc, *Kara, noir, et Novatz, monnaie*“) или за Маглич („de Magla, brouillard“) али и погрешна као, на пример, за планину Кукавицу („de *Kouka, un crochet*“). Занимљиво је да се, од поменутих пет, само у два итинерера, од Београда до Солуна и од Крагујевца до Новог Пазара појављују у заградама називи неких места писаних ћирилицом: Рипањ (*Рипањ*), Гроуја (*Гружа*), Јабари (*Жабари*), Лоцњитца (*Лужница*), Радедже (*Падеж*), Ртагн (*Ртањ*), Јитша (*Жича*), Јелин (*Желин*), Дџјева (*Дежева*), Рјаниа (*Ржанја*), Котраја или Котрије (*Котраж* или *Котриж*) али не и Карановац, Студеница и тд. Црпећи топониме и у локалу и из старијих карата, Буе је приметио да неки од њих нису поуздано забележени. Тако је la Servie = у српском изговору Serbia, планина Сувобор (*Souvobor*) = сува планина (*mont sec*) или Soubo, а Гружа (*Grouja*) односно

⁵⁷ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, T. II, 6–8; 179 et passim; 312; T. III, 431–438, 450–451.

на картама Kirusha или Grouscha. Што је географски објекат био мањи то је грешка могла бити већа. Немогуће је, вели Буе, „да понегде нисмо погрешили.“ Али ако би се објављивале само проверене ствари живот би, сматрао је он, за то био сувише кратак и већи део корисних опажања остао би непознат због неколико других које нису довољно проучене. Други путници ће, вели даље Буе, исправити или потврдити наше приповедање те ће тако напредовати знање.⁵⁸

Многи су и драгоцени подаци који се могу наћи ту о српском народу и Србији па и о њеним појединим деловима. Мада Шумадија није увек и стриктно апострофирана Буе ју је, уз одређене грешке којих је и сâм био свестан, омеђио, описао и приказао онолико колико је сматрао да је потребно за обавештавање западноевропског читаоца и, још више, путника који се спремао на пут у Србију. Изукрштани путеви најчешће су водили преко Шумадије.

Као што су Буе и његови сарадници користили дела Вука Карацића, Леополда Ранкеа, или Сигисмунда Хердера или својих претходника – путника Џулије Пардоу, Алфонса де Ламартина, Александра Кинглејка или Франсиса Ервеа тако су многи потоњи путници и истраживачи из иностранства користили Буеова дела. „Било посредством свог епохалног дела, било личним контактом, он даје импулсе балканским путовањима Бланкија, Хана, Каница и низа других личности, углавном географа, геолога и ботничара.“⁵⁹ Међу њима су, свакако, Ендру Пејтон, Абдолоним Убисини, Јохан Георг Хан (Johan Georg von Han) и Вилијам Дентон (William Denton). Најзначајнији, Феликс Каниц је, током друге половине 19. века, истраживачки пропутовао целу Србију а, неке њене делове посетио је и „по препоруци свог покојног пријатеља Ами Буеа.“⁶⁰

Каниц је пропутовао целу Србију и то током дугог периода од четири деценије: први пут је путовао аутономном Кнежевином Србијом 1859. године. Потом је долазио на истраживања 1860, 1864, 1870. и 1871. године и крстарио Краљевином Србијом 1888, 1889, 1897. и 1903. године. Каниц

⁵⁸ А. Boué, *La Turquie d'Europe*, Т. I, XVI; А. Boué, *Recueil d'itinéraires*, Т. II, 295, 298–305. Истраживачки педантан Буе је, на крају четврте књиге дао објашњење о ортографији и читању топонима на Балкану и сналажењу на ондашњим географским картама. (А. Boué, *La Turquie d'Europe*, Т. IV, Paris, 1840, § 1. Nomenclature géographique; 2. Critique des cartes de la Turquie, 470–491). Управо при навођењу топонима уочљиво је колико је Буе водио рачуна о детаљима потребним будућим путницима. У лепој долини Добриње бележи имена и надморске висине Горње, Средње и Доње Добриње. (А. Boué, *Recueil d'itinéraires*, Т. II, 294). Таквих примера има веома много.

⁵⁹ В. Стојанчевић, „Вуков пријатељ Ами Буе“, 39.

⁶⁰ Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Прва књига, Београд: Српска књижевна задруга, 1985, 173.

је своје белешке са вишеструких путовања унео у један јединствени спис тако да је тешко тачно утврдити време када је која забелешка настала односно колико пута је, у различитим путовањима, посетио једно место. Ипак, целовита слика коју је овај високообразовани истраживач – између осталог – имао о српским шумама као благу од непроцењиве вредности и Шумадији је јасна и препуна података. Пошто је „недељама крстарио густим шумама српске Шумадије“ које су биле „сигурно склониште прогоњене раје“, Каниц јој је посветио многе странице својих књига.⁶¹

Мада је безброј пута прошао Шумадијом, Феликс Каниц је изреком помиње само двадесетак пута: у првој књизи око седамнаест и само три пута у другој. Међутим, ниједном не каже како је настало име Шумадија. Оно је код њега најчешће везано за простор у коме је живео „храбри народ Шумадије,⁶² односно „синови Шумадије [који су се] одликовали великом личном храброшћу.“⁶³ Шумадинци су се уздали „у своје шуме и пушке“. У Шумадији је почело устанничко превирање у Првом устанку.⁶⁴ Крагујевац је „окружен густим шумама, град [који] је постао средиште српског устанка“ 1804. године.⁶⁵ Кнез Милош Обреновић је, каже Каниц, „окружен најхрабријим кнезовима Шумадије“ позвао, 1815. године, народ на устанак „с уским кругом поверљивих људи“ из Шумадије.⁶⁶ Али, Шумадинац, донедавно вешт борац, показао се и као „способан предузетник на привредном подручју.“⁶⁷ И касније, хајдук „кад осети да су му власти на трагу, налази сигурно уточиште у густим шумама.“⁶⁸ На путу од Крагујевца према Јагодини чија је околина, по свему судећи, била пољопривредно најкултивисанија, одушевљавао се идиличном сликом у којој су се смењивале шуме, њиве и виногради.⁶⁹

Колико су непрегледна пространства прекривена шумама значила у одбрамбеном смислу толико су, својом тајновитошћу, била и извор легенди. Једна од значајнијих, везана за владајућу династију Обреновића, привукла је Каницову пажњу. Радило се о „мистерији шуме“ која је била позната у Шумадији. У Крагујевцу је слушао причу о томе да је кнегиња Љубица родила сина „изненада (1823) на једном излету, усред шуме код 5 км удаљеног села Трмбаса, на месту које и данас носи назив ‚збег‘“. Круг

⁶¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, Књ. 1, 400; Књ. 2, 42, 55, 133,

⁶² *Исто*, Књ. 1, 296.

⁶³ *Исто*, Књ. 1, 468.

⁶⁴ *Исто*, Књ. 1, 459.

⁶⁵ *Исто*, Књ. 1, 300.

⁶⁶ *Исто*, Књ. 1, 479, 480.

⁶⁷ *Исто*, Књ. 1, 307.

⁶⁸ *Исто*, Књ. 1, 61; Књ. 2, 199.

⁶⁹ *Исто*, Књ. 1, 297.

мистерије шуме затворен је убиством кнеза Михаила у Топчидерској шуми 1868. године.⁷⁰

Привредни аспекти развоја Србије нису били ван Каницових разматрања. Каниц је и те како водио рачуна о свим природним богатствима и привредним потенцијалима младе српске државе: како о рудном богатству и рекама, тако о шумама али и о сточарству и воћарству. Из Шумадије су се, по Каницу, највише извозили „најмаснији производи српских шума“, то јест, свиње. Истовремено, нигде у Србији Каниц није видео „тако велике и неговане шљивике“ који су давали један од главних извозних артикала и прихода Шумадији.⁷¹

Каниц је имао веома негативне коментаре на учестале појаве уништавања шума чији је циљ био добијање нових, плодних ораница. Без намере да ђубре своје постојеће, сељаци су крчили шуме за нове њиве. Драстичан пример уништавања столетних стабала догодио се код манастира Раванице када је неколико „моћних храстова“ који су му заклањали видик док је скицирао, мештани следећег јутра посекали. Док је негодовао добио је одговор да „при оваквом богатству у шумама неколико храстова не значи много.“⁷² На путу ка Ваљеву, код Пецке, упозорио је мештане да је прављење густих, јаких, претерано збијених ограда које као да су прављене у одбрамбене сврхе, узалудно уништавање шума. Мештани су се сагласили: „Знамо ми и сами да често грешимо, странац је свакако у праву; али веруј ми, није лако одједном прекинути са навикама које су нам остале од наших старих и с којима смо се сродили.“⁷³ Међутим, није само човек уништавао шуме. У Шумадији, источно од Мајдана, преко Љубичевца до Страгара, 1891. године прохујао је страховит циклон који је „уништио око 180.000 стабала букве, јавора, храста итд., и проузроковао штету која је процењена на три милиона динара.“⁷⁴

„Тешко да сам игде видео такво богатство шумом, али и такво уништавање шуме, као у Србији. Слично, безобзирно поступање са шумом претворило је у пустињу дрветом некад богату Провансу“, тако је било и у Арагонији, у Шпанији и на карстним подручјима Аустрије. „Да будуће генерације у Србији не би остале без штита сваког људског благостања, шуме, која је и тамо већ знатно проређена, мораће овом важном питању да се посвети највећа пажња.“ Године 1861. објављен је *Закон о шумама* али у земљи где „нема велепоседника који воде рационалну економију, где још нема пољопривредних и шумскопривредних организација, ни органа

⁷⁰ Исто, Књ. 1, 306.

⁷¹ Исто, Књ. 1, 142, 299, 602.

⁷² Исто, Књ. 1, 278.

⁷³ Исто, Књ. 1, 426.

⁷⁴ Исто, Књ. 1, 461.

који би се старао о спровођењу овог закона“ овај закон остајао је мртво слово на папиру.⁷⁵ Државна шума је била незаштићена па се чак сматрало да је боље да шуме прелазе у приватне руке јер су тако више чуване. Манастири су имали огромне комплексе шума. Манастир Каленић је имао 184 хектара шуме, 11 хектара воћњака и винограда. Манастир Љубостиња је, 1888. године, имао 76 хектара ораница и ливада, 12 хектара воћњака и винограда, 1800 хектара шуме и шљивика.⁷⁶ Манастир Вујан који је окружен шумом поседовао је око 150 хектара шуме.⁷⁷

У југоисточном делу Шумадије, око манастира Каленић, на Јухору, Кременцу и на Гледићким планинама расле су разне подврсте храста, а у области Белице, на северној страни, међу буквама, церовима, липама, брестовима и врбама постојали су често јасен, багрем, топола, глог, дивље јабуке и крушке, зова, леска и остало жбуновито дрвеће. Храстово грмље је било расуто свуда. Између Горње и Доње Сабанте била су многа букова стабла са крошњама изванредне лепоте. Али, и ту су били „непријатељи младе шуме: коза која све брсти и свиња која рије и кида хумусни покривач.“ Падине многих брда у крајевима где су гајене козе биле су „опасно оштећене“.⁷⁸ На планини Јелици путник је ишао „кроз лепу букову и храстову шуму, затим између шљивика“ и, опет, путем уз који су били „чудесно лепи, моћни храстови.“⁷⁹ У долини Западне Мораве између Чачка и Краљева, гајене су житарице. Воћа је било пуно (јабуке, крушке, кајсије, шљиве, ораси, трешње) „али се сразмено мало ради на оплемињавању воћа“. ... „Шуму сачињавају пре свега разне врсте храста, затим буква, јавор, јасен, бреза и друго листопадно дрвеће, али има и четинара (јеле, смреке, бора), који понегде, како сам се на даљем путовању и лично уверио, представљају право богатство.“⁸⁰

Пошумљавање ради заштите земљишта или мостова од поплава било је веома ретко и, често, безуспешно. Мада далеко на југу, леп, усамљени, пример, вредан истицања, били су напори Мидхат-паше који је „тополе и врбе засадио дуж свога пиротског пута.“ Оне су се „згуснуле са својим широким крошњама у дивну алеју, у чијем смо угодном хладу, упркос топлој септембарском дану, готово неосетно превалили 11 km.“⁸¹

Током периода дужег од четири деценије, пропутовавши целу Србију, Каниц је веома често пролазио Шумадијом, свраћао и ноћивао у многим њеним насељима и, наравно, долазио у Крагујевац. Иако није могуће увек

⁷⁵ Исто, Књ. 1, 61-62.

⁷⁶ Исто, Књ. 1, 631, 637.

⁷⁷ Исто, Књ. 1, 491-492.

⁷⁸ Исто, Књ. 1, 298-299; Књ. 2, 195.

⁷⁹ Исто, Књ. 1, 590.

⁸⁰ Исто, Књ. 1, 542.

⁸¹ Исто, Књ. 2, 185, 211.

тачно утврдити када је тамо боравио, у његовим записима се јасно уочава изузетан напредак средишне вароши Србије, центра Шумадије, која је пратила велики привредни успон државе. Историјски значај вароши је посебно порастао када се кнез Милош Обреновић, 1818. године, преселио у Крагујевац и ту саградио конак и цркву. Зато је чинио „стално слободарски расположене грађане поноситим.“ Чаршија са „отвореним дућанима и радњама обућара, сарача, кројача, пиљара, који су бучно нудили своју робу“ није оставила најлепши утисак на Каница.⁸² Безброј живописних слика крагујевачке свакодневице испреплетаних са историјским подацима и сусретима са значајнијим личностима, представљају Феликса Каница као посматрача оштог ока, познаваоца политичких прилика и великог ерудиту. Међутим, његови записи, мада препуни чињеница, духа и боја, немају ону научност али ни сувопарност којима одише дело Амија Буеа.

Сви странци – путописци који су путовали Србијом у првој половини 19. века забележили су, бар по неколико речи, о шумама Србије и, ређе, Шумадији. Ретки су били, међутим, они путници који су већи део или читава своја дела посвећивали Србији. Најпознатији међу њима са најимпресивнијим, научним делима били су Ами Буе и Феликс Каниц. Дело великог европског научника, ерудите, доктора медицине и геолога, Амија Буеа је од непроцењиве вредности за Балкан и све његове народе. Не само по обиму већ, пре свега, по мултидисциплинарности, богатству података и њиховој тачности и поузданости, може се, свакако, тврдити да је он, са својом екипом, успео да створи најзначајније дело о Балканском полуострву прве половине 19. века.⁸³

Следбеник великог геолога и ерудите Амија Буеа, познати археолог и, такође, ерудита, Феликс Каниц је дуго проучавао Србију а своја сазнања и утиске саопштио у прихватљивијој форми од оне коју је понудио Буе. Ма колико се разликовали у приступима изучавању Балкана и саопштавању резултата, и Буе и Каниц су оставили европским знатижељницима и стручњацима, дипломатама и војним стручњацима капитална дела несамерљивог значаја и ванвременске вредности. У тим делима Шумадија је добила место какво је заслуживала својом природом и историјом.

Љубодраг П. Ристић*

Председник Друштва „Свети Сава”
Историчар

⁸² Исто, Књ. 1, 299–307.

⁸³ Александра Колаковић, *У служби отаџбине*. Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914, Београд: Институт за политичке студије, 2016, 47–48.

* risticljp@yahoo.com

Кључне речи: Шумадија, Србија, путописи, Ами Буе, Феликс Каниц

Ljubodrag P. Ristić

ŠUMADIJA IN FOREIGN TRAVEL LITERATURE
OF THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

National movements thriving in the Balkans in the first half of the 19th century, and the foundation of the first Christian, autonomous, and independent states, considerably shaken the Ottoman Empire, foreshadowing its fall. They drew considerable attention of the great powers interested in the Ottoman heritage in the Balkans. Numerous travel writers who traveled across “European Turkey” in the first half of the 19th century, devoted a lot of time and attention to the young Principality of Serbia. The impressions from their travels could be found in both travel literature and research papers. Some of the writers left but brief notes from their short visits, while more scholarly among them created great works of major scientific significance. Many of them produced extensive writings on Serbia, its geography and people, marking Serbia as a land rich in forest, whose central part bore the name of Šumadija (“the land rich in forest”) for a reason. Among those that devoted considerable part of their research and works to Šumadija were the two famous and influential western European travel writers: Ami Boué and Felix Kanitz. Being the most significant researchers of the Balkans and the most famous travel writers of their time, their works have always been quoted with great reliability and trust. Particularly precious and interesting among their works and the writings and data collected on Šumadija.

Литература:

Blanqui, M. [Adolphe-Jérôme], *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*, Paris W. Coquebert, 1843.

Boué, Ami, *Guide du Géologue-Voyageur, sur le Modèle del'Agenda Geognostica de M. de Léonhardt*, 2 volumes, Paris: F. G. Levrault, 1835–1836.

Boué, Ami, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire, et l'état politique de cet empire. Avec une carte nouvelle de la Turquie d'Europe*, Tome Premier, Troisième et Quatrième, Paris: Arthus Bertrand, 1840.

Boue, Ami, „Les Serbes et les Croates“, у: *Mémoires de la Société de géographie de Genève*, Tome IV (1864).

Ami Boué, „Préparatifs et instructions préliminaires pour les voyages géologiques“, У: К. С. Léonhardt, *Guide du Géologue-Voyageur, sur le Modèle de l'Agenda Geognostica*, Première volume, Paris: F. G. Levrault, 1835.

Boué, Ami, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, Tome première et second, Vienne: L'Académie impériale des sciences, 1854.

Bystrzonowski, Ludwik Szafraniec, *Sur la Serbie: Dans ses rapports européens avec la question d'Orient*, Paris: Libraire d'Amyot, 1845.

Hervé, Francis, *A Residence in Greece and Turkey with Notes of the Journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, Vol. II, London: Whittaker & Co., 1837.

Ерве, Франсис, „Цариградским друмом и бачком равницом“, У: *Балкански путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица српска 1993, 40–60.

Каниц, Феликс, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Прва књига, Београд: Српска књижевна задруга и ИРО „Рад“, 1985.

Каниц, Феликс, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Друга књига, Београд: Српска књижевна задруга и ИРО „Рад“, 1985.

Колаковић, Александра, *У служби отаџбине. Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*, Београд: Институт за политичке студије, 2016.

Ламартин, Алфонс де, *Списи о Србима. Изводи из Ламартинових дела*, Приредила, превела и предговор написала Јелена Новаковић. Поговор Дејан Ристић, Београд: Утопија, 2006.

Leonhard, Karl Cäsar von, *Agenda geognostica, Hülfsbuch für reisende Gebirgsforscher und Leitfaden zu Vorträgen über angewandte Geognosie*, Heidelberg 1838.

Пејтон, Ендру Арчибалд, *Србија. Најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, С енглеског превео Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица Српска, 1996.

Пирх, Ото Дубислав пл., *Путовање по Србији у години 1829*. Превео с немачког др Драгиша Мијушковић, Београд: Просвета, Библиотека Баштина књ. 1, 1983.

Robert, Cyprien, *Les Slaves de Turquie. Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares. Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques*, Paris: L. Passard et Jules Labitlle, 1844.

Спенсер, Едмунд, „Путовање капетана Спенсера кроз Србију 1850. године“, У: *Балкански путници о нашим крајевима у XIX веку*, Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад: Матица српска, 1993, 139–165.

„Србија у години 1834. Писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији“, Приложио Ст/ојан/ Новаковић, *Споменик Српске краљевске академије XXIV* (1894), 1–64.

Стојанчевић, Владимир, „Вуков пријатељ Ами Буе“, у: Исти, *Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века*, Београд 1998.

Уркарт, Давид, *Фрагмент из историје Србије*, 1843, Београд: Архив Србије, 1989. [David Urquhart, *A Fragment of the History of Serbia*, 1843, Belgrade: The Archives of Serbia, 1989]

Vaccari, E., „The organized traveller: scientific instructions for geological travels in Italy and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries“, In: *Four Centuries of Geological Travel: The Search for Knowledge on Foot, Bicycle, Sledge and Camel*, Ed. Wyse Jackson, London: The Geological Society, 2007, 7–17.